
**"השואה" מנקודת ראותם של "בני הדור השני"
רומן "אנשי פינות" של אסתר ג. חיים לדוגמא,
לימוד ניתוח ביקורתי**

**"الكارثة اليهودية" في عيون "أبناء الجيل الثاني"
رواية "أشخاص الزوايا" للأديبة "استير جولدشتاين حاييم" نموذجاً
دراسة تحليلية ونقدية**

د.محمد قاسم النصيرات (*)

תקציר:

העבודה הזאת עוסקת בספרות השואה אצל הסופרת אסתר ג. חיים. שהיא נחשבת לאחת הסופרות הנשיות המפורסמות ביותר בספרות העברית החדשה. היא כתבה על נושא השואה מנקודת מבטם של בני הדור השני, וטיפלה בהשפעתם של אירועי השואה על חייהם של בני הדור השני בחברה הישראלית, ויחסם לגבי ניצולי השואה. חיים היא בעצמה חייה את השואה בצל משפחתה, שהיא משפחת ניצולת שואה. זאת אומרת, שהשואה נוכחת בחייה ובחיי בני משפחתה יום-יום. כידוע שנושאה "השואה" על פי טענתם של המבקרים הספרותיים העבריים נחשב לאחד הנושאים המעניינים בספרות העברית החדשה, והוא גם הפך להיות המרכיב המרכזי בזהותם הלאומית של הישראלים. כתוצאה מכך, ההחלטה נפלה לבחור ברומן האוטוביוגרפי "אנשי פינות", שהוא מסופר מנקודת מבטה של הגיבורה המספרת "דבורי", שמדברת בשמה של הסופרת על

* - قسم اللغات السامية والشرقية (اللغة العبرية) - كلية الآداب - جامعة اليرموك.

تולדות חייה ותולדות משפחתה. הרי חיים מציגה דרך הרומן הזה את סיפורם הקשה של ניצולי השואה ויחסם השלילי לגבי השואה והנאצים. יתר על כן, היא מביעה את עמדות הגיבורים, ניצולי השואה בנוגע לסיפור על טראגדיית השואה, ומתארת גם את הטראומות והזועות שנעשו לידהורים על ידי הנאצים. לכן, חיים קוראת דרך הרומן הנהדר הזה שזכה להצלחה רבה בקרב הביקורת וקהל הקוראים, לשמור על זיכרון השואה, והעברת זכרונה לדורות הבאים.

מילות מפתח: הספרות העברית בת -ימינו, אסתי ג. חיים, אנשי פינות, שואה,

בני הדור השני

المخلص:

حظيت الأدبية "حاييم استير جولدشتاين" بمكانة متميزة في الأدب العبري المعاصر، باعتبارها من أشهر الأدباء الذين تناولوا الحديث عن "الكارثة اليهودية". فقد عكست في كتاباتها الأدبية وجهة نظر أبناء الجيل الثاني تجاه "الكارثة اليهودية"، وأشارت في أعمالها الأدبية أيضاً إلى تأثير انعكاسات "أحداث النازية" على حياة أبناء الجيل الثاني في "المجتمع الإسرائيلي"، ونظرتهم إزاء الناجين من "الكارثة". ف "حاييم" وُلدت وترعرعت في ظل عائلة يهودية كانت قد نجت من أحداث "الكارثة اليهودية" وويلاتها. والتي يزعم النقاد العبريون بأنها من أهم الموضوعات التي تعامل معها الأدب العبري الحديث، إذ أنها شكلت العنصر الرئيسي في تكوين ما يُعرف بـ "القومية الإسرائيلية". من هنا، وقع الاختيار على دراسة رواية السيرة الذاتية "أشخاص الزوايا" كنموذج للأدبية "حاييم"، إذ أن الكاتبة تروي في هذه الرواية تاريخ عائلتها الهاربة من "أحداث النازية" على لسان البطلة القاصة "ديبوري". وقد عرضت الدراسة من خلال الرواية القصص المأساوية "لناجين"، ونظرتهم السلبية تجاه "النازيين". وحاولت التعرف على كيفية تصوير "الكارثة" في عيون أبناء الجيل الثاني، ومكانتها في وجدانهم. كما قدمت الدراسة أيضاً من خلال نماذج مختارة من الرواية عرضاً لمواقف أبطال الرواية "الناجين من الكارثة"، فيما يتعلق بحديثهم عن المأسى والويلات التي ألحقتها

"الكارثة" باليهود؛ إذ أنهم يشعرون بالخوف لمجرد سماعهم كلمة "كارثة". وأخيراً توصلت الدراسة إلى عدة نتائج أهمها أن الكاتبة "حاييم" قد دعت من خلال روايتها التي حظيت باهتمام القراء والنقاد إلى الحفاظ على إحياء ذكرى "الكارثة اليهودية" ونقلها من جيل إلى آخر.

الكلمات المفتاحية: الأدب العبري المعاصر، حاييم، أشخاص الزوايا، الكارثة، "أبناء الجيل الثاني"

הקדמה:

"השואה" כשהיא ידועה "במחשבה הציונית", נחשבת לאחד הנושאים הכי קשים בתולדות העם היהודי בפרט. היא גם נודעת כאחת החוויות המזעזעות שידעה האינשות. חוקרים ואנשי ספרות רבים ראו את "אירועי השואה", שהם בבחינת המעשים הטראגיים שנעשו על ידי הנאצים כלפי היהודים במהלך שתי המלחמות העולמיות. הרי השואה נעשתה חלק ממרכיב הזהות הקולוקטיבית של החברה הישראלית, ושל כל אחד בנפרד (עופר, 2015: לא). כידוע שיחסה של החברה הישראלית לגבי השואה במהלך הכרזת קומה של "ישראל" היה שלילי. זאת אמרת, שהשואה בחברה הישראלית במהלך שנות החמישים היתה בבחינת טאבו, היתה שתיקה גדולה, ההורים העדיפו ללא לספר לילדים שלהם על זוועות ומוראות העבר, עד אז אף אחד מבני החברה לא העדיף לשמוע את הסיפורים של הניצולים, ואת מה שעבר עליהם. אפילו הביטוי הזה אמרו עליהם: "למה הלכתם כצאן לטבח, ולא התגוננתם" (היטנר, 2012). בעקבות הופעת משפטו של "אייכמן" בשנת 1961 היחס של החברה הישראלית כלפי השואה התחיל להשתנות¹. הרי "המדינה החדשה" נזקקה לסיפורים של ניצולי השואה, שהם בהתחלה לא העדיפו להעיד, האוזנר כתב בספרו על הקשיים שעמדו בפניו כשהשתדל להביא ניצולים להעיד. יתר על כן, סופרים רבים התחילו לעסוק בשואה והשפעתה על החברה הישראלית (אלשזולי וסאלם, 2007: 81-82).

כידוע שנושאה השואה כבש מקום חשוב אחרי קומה של המדינה. ובמהלך שנות השישים, התייחסה הספרות העברית החדשה בכל סוגיה לנושא הנאציזם והשואה. במלים אחרות, הנושא הזה עניין את הסופרים העבריים ומשך תשומת ליבם. (עופר, 2015: לב). לכן, התחילו לכתוב הרבה מהיצירות ששיקפו את אירועי השואה ויחסם השלילי של הניצולים לגבי הנאצים והשואה. ובמרוצת הזמן, נושא השואה הופיע מחדש על מפת הסיפורת העברית העכשווית. בשנות השמונים של המאה הקודמת הופיעה משמרת סופרים כבתו על השואה והתמקדו בספרותה בדרכים תרבותיות שונות, קבוצה זאת נודעת ב"גל חדש בספרות השואה" לפי תיאורו של המבקר הספרותי "אבנר הולצמן" (הולצמן, 2006: 525). הסופרת אסתי גי חיים, נחשבת לאחת הסופרות השייכות לדור הספרותי הזה. היא הציגה באמצעות הרומן האוטוביוגרפי "אנשי פינות" את יחסה כלפי השואה, והשקפת העולם הנאצית, שידעה אותה דרך בני משפחתה הקרובים. ומנסה גם לספר על תולדות משפחתה הכואבת. במלים אחרות: היא מתמודדת עם העבר המשותק וגם עם ההווה הכואב של מציאות משפחתה הכואבת והסובלת.

סוגית המחקר ושאלותיה:

נושא השואה נחשב לאחד הנושאים המעניינים בחברה הישראלית ובספרות העברית החדשה. לכן, אפשר לומר שהדרך הטובה ללמוד את הנושא הקשה הזה כמו השואה היא באמצעות החוויה האישית. כתוצאה מכך, נפלה ההחלטה לבחירת רומן "אנשי פינות" של הסופרת חיים, כדי לשפוך את האור על הרומן האוטוביוגרפי הזה, שהוא נחשב לדוגמא עשירה בתכנים הקשורים לספרות השואה. בנוסף להציג כיצד חיים התייחסה לנושא השואה באמצעות הרומן האישי-משפחתי הזה. בסך הכל, השאלה המחקרית של העבודה הזאת מסתכמת בהשתדלות התשובה על השאלה הבאה, איך שיקפה חיים תפיסת-עולמם של בני הדור השני לגבי השואה ויחסם לניצולים? במלים אחרות: אפשר לומר שהבעיה המחקרית הקיימת מעלה כמה שאלות נוספות:

1. איך התייחסה הספרות העברית החדשה בדרך כלל לאירועי השואה ביצירותיה?
2. מי היא "אסתר ג. חיים" ומקומה בספרות העברית החדשה?
3. למה זכה הרומן "אנשי פינות" להצלחה רבה בספרות העברית החדשה?
4. איך נשתקפה השואה ברומן "אנשי פינות" של הסופרת חיים?
5. איך הציגה חיים את עמדותיהם של הניצולים בנוגע להעברת זיכרון השואה?

תשובות ומטרות המחקר:

1. סקירת מקום ומוטיב נושא השואה ביצירותיהם של יוצרי הספרות העברית החדשה לאורך הדורות הספרותיים השונים.
2. הגדרת תולדות חייה של חיים, עידנה הספרותי, הבלטת מקומה הספרותי על מפת הספרות העברית החדשה, בנוסף לסקירת יצירותיה הספרותיות.
3. הבהרת מקומו של הרומן האוטוביוגרפי "אנשי פינות" בספרות השואה, בנוסף להבלטת חשיבותו של הרומן הזה מבחינה ספרותית וביקורתית.
4. הבלטת מקומה של השואה בעיני בני הדור השני, בנוסף לשפיכת האור על יחסם של הניצולים ובניהם כלפי הנאצים ולגבי השואה.
5. הבעת עמדותיהם של גיבורי הרומן המייצגים ניצולי השואה באשר לשכוח את השואה, או לספר על טראומות השואה, והעברת מוטיב הזכרון לדורות הבאים.

חשיבות המחקר:

המחקר הזה נחשב לאחד המחקרים החשובים שעוסקים באחד הדברים המעניינים בחברה הישראלית. והוא נושא השואה ודרכי התייחסותם של הסופרים לנושא הקשה הזה. כידוע שהכתיבה על אירועי השואה והמעשים

הנוראים שנעשו ליהודים, כבר זכתה להתאהדותם ותמיכתם של אנשי וחוקרי המחשבה הישראלית והציונית. כתוצאה מכך, העבודה הזאת עוסקת בדרך התייחסותה של חיים לשואה, ואיך הביעה דרך רומנה הנחקר "אנשי פינות" את נקודת ראותם של בני הדור השני לשואה. במלים אחרות: המחקר הזה אפשר להוסיף אותו לכמה מהמחקרים והלימודים בעולם הערבי, שעוזרים את אנשי התרבות, והמומחים בלימודים הישראלים והעבריים, כדי להעמיק את ידיעתם בנוג להבנת החברה הישראלית בכל התחומים. לרבות, עמדתה ויחסה לנושא השואה בתקופה הנוכחית.

שיטת המחקר:

העבודה הזאת שתדון במקומה של השואה בעיני בני הדור השני אצל היוצרת חיים, השתמשה בשיטת הניתוח הביקורתי. לכן, החלטתי לבחור ברומנה של חיים "אנשי פינות", שהוא מהווה חומר עשיר לעבודה הזאת. ברצוני לומר שהשתמשות בשיטת הניתוח הביקורתי בעבודה זאת קשורה בציטוט טקסטים ודוגמאות נבחרות מהרומן הנבחר, כדי לנתח אותן ולכתוב ביקורת עליהן. שיטה כזאת, מובילה בסופו של דבר להזגשת מטרות של המחקר וחשיבותו. ובאמצעותה גם יכולים להבהיר את הרעיונות והנושאים המרכזיים של הרומן. על כל פנים, העבודה הזאת מורכבת משלושה חלקים: החלק הראשון: מוקדש לאסתי ג. חיים. חייה וסוד הצחלתה, והוא נחלק לשלושה סעיפים עיקריים: הסעיף הראשון של החלק מטפל בתולדות חייה של הסופרת חיים, ותחומי התעניינותה. הסעיף השני דן את תחלת חייה הספרותיים של חיים, מקומו הספרותי בישראל ובחו"ל. ומבליט גם את גורמי וסודות הצלחתה של חיים. הסעיף השלישי עוסק בעידנה הספרותי של חיים, ומבהיר את התכונות המאפיינות את הדור ששייכת אילו חיים. החלק השני: השואה בספרות העברית, יצירותיה של חיים, ומקומו של הרומן "אנשי פינות" בספרות העברית בת-זמנינו. החלק הזה נחלק לשלושה סעיפים: הסעיף הראשון: מציג סקירה ספרותית על השואה ומקומה בספרות

העברית החדשה בכל סוגיה. בסעיף הזה מוצג כמה דוגמאות מהיצירות הספרותיות של הסופרים העבריים שדנו בנושא השואה לאורך הדורות הספרותיים. הסעיף השני: עוסק ביצירותיה של חיים. הוא סוקר את היצירות הספרותיות שחיים הוציאה אותן. בנוסף לזה, הסעיף הזה מאפשר להבין את העולם הספרותי של חיים, באמצעות המבט הכולל על ספריה של חיים. הסעיף השלישי עוסק במקומו של הרומן "אנשי פינות" בספרות ובתרבות העברית העכשווית. הוא מציג גם את דיוניהם של המבקרים כלפי הרומן, ודן גם בסיבות שגרמו להצלחתו של הרומן הזה בפני קהל הקוראים. החלק השלישי כולל תמצית עלילת הרומן "אנשי פינות" והתכנים שלו. החלק הזה מחולק לשני סעיפים: הסעיף הראשון: מציג בקצרה תמצית עלילת הרומן, כדי שיכול הקורא לדעת את האירועים המתרחשים בו. הסעיף השני: כולל את ניתוח הרעיונות והנושאים העיקריים של הרומן "אנשי פינות". בנוסף לזה, הסעיף הזה מטפל במקומה של השואה אצל הסופרת חיים, כידוע שהיא נחשבת לאחת סופרות הדור השני שכתבה על נושא השואה והשפעתה על בני הדור השני. כתוצאה מכך, אני בחרתי באמצעות הרומן "אנשי פינות" להתמקד ביחסם של הניצולים ובניהם כלפי השואה ולגבי הנאצים, מקומה של השואה בעיני בני הדור השני, והיחסים בין הניצולים לבין בניהם, בנוסף להציג את עמדותיהם של הניצולים מהסיפור על טראגדיית השואה, ועל חווותיהם האישיות במהלך תקופת השואה. לבסוף תסתיים העבודה הזאת בסקירת המסקנות בסיכום, ורשימת המקורות.

הלימודים הקודמיהם (סקירת ספרות):

ישנם מחקרים שונים בספרות העברית החדשה בדרך כלל, ו"בספרות השואה" בפרט, עסקו בנושא השואה לפני קום המדינה, ואחרי קומה. ובמרוצת הזמן, הופיעו המחקרים והלימודים שבדקו את השואה ומקומה בספרות העברית, במהלך התקופות הספרותיות השונות. לעומת זאת, חוקרים רבים בחוגי השפה והספרות העברית, בעולם הערבי כתבו גם מחקרים שדנו את נושא השואה. אבל

המחקר הנבחר הזה יעסוק בנושא השואה אצל חיים, מנקודת ראותם של בני הדור השני לשואה. לכן, אפשר לומר שהוא גם נחשב בבחינת ניסיון מחקרי צנוע, כדי לדעת איך שיקפה חיים את המציאות הקשה של ניצולי השואה ברומן האוטביוגרפי "אנשי פינות", שנכתב בעשור הנוכחי של המאה ה-21, וגם איך תאירה את יחסם של בני הדור השני לניצולי שואה, כי חיים עצמה היא בתם של ניצולי שואה. יתר על כן, המחקר התייחס לעמדתם של בני ניצולי השואה כלפי הנאצים. בין היתר, העבודה תניח שימצא שוני בינה ובין המחקרים האחרים. במשך סקירת הספרות הזאת, אציג את המחקרים שנעשו בתחום הזה, ומבין המחקרים האלה נזכור לדוגמא:

- אלשאזלי ג'מאל (2019): "הנאציזם בספרות העברית החדשה". בעבודה זאת מחלק החוקר את ספרות השואה לשתי תקופות: הראשונה, ספרות השואה שנכתבה על ידי הסופרים היהודים לפני קום המדינה, במהלך התקופה האירופאית. הרי סופרי התקופה הראשונה שיקפו את אירועי השואה ביצירותיהם הספרותיות השונות. התקופה השנייה, היצירות הספרותיות שנכתבו על ידי הסופרים הישראלים אחרי קומה של המדינה, ביצירות האלה הביעו הסופרים את יחסם השלילי מהנאצים במהלך השואה.

- אלעמראת מחמוד (2016): "השתקפויות אירועי השואה בספרות העברית החדשה", 'סביון ליברכט' דוגמא". העבודה הזאת סוקרת את מקומה של השואה ביצירות הספרותיות של סופרי הספרות העברית החדשה לפני קומה של המדינה ואחרי קומה, באמצעות דוגמאות ספרותיות שמדגישות את חשיבתה של השואה. בנוסף לזה, עוסקת העבודה בנושא "אירועי

- השוואה", ביצירותיה של הסופרת 'סביון ליברכט', שהיא נחשבת לאחת הסופרות הבולטות שכתבו על ניצולי השואה ובניהם ביצירותיה.
- אלסמאן איראדה (2015): "השתקפות אירועי השואה המכוון לילדים בספרות העברית החדשה". בעבודה הזאת עוסקת החוקרת באחד הנושאים המעניינים בתרבות הישראלית, והוא ספרות השואה לילדים. העבודה הזאת הציגה שולשה סופרים של ספרות הילדים העברית, ושפכה את האור על יצירותיהם, במטרה לדעת איך הם שיקפו את אירועי השואה לילדים, וכיצד העבירו את נושא השואה ומוטיב הזיכרון לילדים.
- גרנות ליאור (2014): "על שפת השאול- אפשרויותיה המחיות והממתיות של הכתיבה, קריאה בספר 'אנשי פינות' מאת אסתי ג. חיים". העבודה הזאת נכתבה כעבודה סימניונית באונברסיטת בר אילן, החוקרת במהלך העבודה הזאת שפכה את האור על מקומה של הכתיבה אצל הסופרת אסתי ג. חיים, באמצעות הרומן "אנשי פינות". בנוסף לזה, הבליטה העבודה את השפעתה של הכתיבה על החומרים הקשים בחייה של הגיבורה המספרת "דבורי", שדחפו אותה לכתוב את סיפורם הקשה של בני משפחתה.
- מצור-כוהן, עופרה (2015): "טיפול הספרות העברית החדשה בנרטיב השואה- מחקר משווה". בעבודה הזאת מציגה החוקרת את עמדתם של שני המספרים אמיר גוטפרוינד ברומנו "שואה שלנו", וגיל אילוטוביץ' ברומנו "אוכלי הגחלים", בנוגע לשואה. יתר על כן, היא עושה גם השוואה להשקפת עולמם של שני המספרים באשר לחווית הניצול ההמתאורת בשני הרומנים.

חלק ראשון: אסתר גולדשטיין חיים חייה וסוד הצלחתה
א- סקירת קורות חייה של אסתי ג. חיים ותחומי התעניינותה

אסתר גולדשטיין חיים, היא סופרת ישראלית, עורכת ומרצה במומחיות הכתיבה היוצרת. נולדה ב-14 לובמבר 1963 ביפו, והתגדלה בחיפה, במהלך שנות השבעים של המאה הקודמת. היא בתם של "ניצולי שואה" צ', את שירותה הצבאי עשתה בחיל-הים (חיים, לקסיקון הספרות העברית החדשה, שלו, 2010). היא סיימה את הלימודים שלה בתחום התיאטרון והמשחק באוניברסיטת תל-אביב. עבדה כשחקנית בתיאטראות רבים, לרבות התיאטרון הקאמרי (ויץ, 2013). חיים גם נחשבת לאחת מהסופרות העבריות המפורסמות והבולטות בספרות העברית החדשה, יתר על כן היא שימשה "סופרת אורחת" בחוג לספרות העברית החדשה באוניברסיטת באר-שבע (שוורץ, 2013). היא גם זכתה בהרבה פרסים ומענקים ספרותיים ובניהם, פרס תחרות הסיפור הקצר של עתון "הארץ", הרי זכתה במקום השלישי על סיפורה "אור ראשון" בשנת 1992 (חיים, 1992, עמ' 4). בשנת 2003 כלת פרס היצירה על שם ראש הממשלה לוי אשכול (שלו, 2010). בשנת 2006 קיבלה מלגת כתיבה ושהות מטעם "Foundation" Ledig-Rowohlt בלוזאן, שווייץ. בשנת 2014 זכתה גם בפרס ברנר על ספרה "אנשי פינות". בשנת 2015 זכתה גם בפרס היצירה לסופרים עבריים על שם ראש הממשלה לוי אשכול (חיים, אתר הספרייה הלאומית, ואתר משרד החינוך, 2016).

מאז 2013 מנחה חיים סדנאות כתיבה ב"קתדרה", וב"בית ארילאה" לתלמידי המחלקה לספרות עברית, גם היא מרצה לכתיבה היוצרת והבעה במכללת סמינר הקיבוצים (ויץ, 2013).

ב- מקומה הספרותי של חיים וסוד הצלחתה**1- על תחלת חייה הספרותיים של הסופרת ופירסומה**

חיים כידוע נחשבת לאחת מהסופרות העבריות הנודעות בספרות העברית בת זמננו (פינקלר, 2013). היא התחילה את החיים הספרותיים שלה בגיל קטן מאוד, באחד הראיונות עמה אמרה: "אני כותבת מרגע שלמדתי לכתוב, שזה בערך בגיל חמש, כבר אז כתבתי כל מיני סיפורים" 4. הכתיבה כבר כבשה מקום חשוב בחייה של חיים, היא הסירוב שלה לחיות את המציאות שנכפתה עליה, היא הניסיון הנוגע ללב למען להשתלט על העולם על-ידי כתיבתו, אבל הקריסה של הממשות והמילה זו אל תוך זו (ולדן, 2013). היא גם בבחינת סוג של הסתכנות, סוג של סם חיים, סוג של תקשורת, היא כמו כל יצירה מעין הליכה על פי תהום (ויץ, 2013). בעניין זה אמרה: "כאשר אני כותבת אני מרגישה ניתוק מסיום, כאילו אני רק כבל חשמלי שמוליך את הסיפור. זה טבעי בשבילי לכתוב מהמקומות האלה. לא מפחיד אותי. מפחיד אותי יותר לכתוב שטוח, פשטני" (ויץ, 2013). בנוסף לזה, חיים טענה שהיא לא יכולה לדמיין את עצמה בלי הכתיבה, הרי היא מאפשרת לה את האופוזיציה החוקית, על פי דעתה של חיים כדי לחיות בשני העולמות: העולם הדמיוני, העולם המציאותי (חיים, 2012). זאת אומרת, שמקור ההשראה של היצירות וההסיפורים שכתבה חיים היו מהחיים המציאותיים, והחיים הדמיוניים (גרנות, 2014: 17). יתר על כן, חיים ציינה כשהיא התחילה את חייה הספרותיים הושפעה בכמה מהסופרים המפורסמים והגאונים בספרות העברית החדשה ובספרות העולמיית, דבר הזה הדגישה אותו באומרה: "אני יכולה לומר גם כי הספרים שהכי השפיעו עלי בנעורי, 'מיכאל שלי', של עמוס עוז, או את שיריו של מאיר ויזלטר, או את דליה רביקוביץ', או בוודאות, 'מוות בוונציה', של תומס מאן, היה רגע בו התמזגו בי הקורא והכותב" (כץ, 2014).

חיים זכתה לפופלריות רבה בארץ ובחו"ל. היא גם מהסופרות העבריות המתורגמות ביותר. היצירות הספרותיות שלה תורגמו לשפות זרות רבות: אנגלית, ספרדית, איטלקית, ויצאו לאור במדינות רבות (חיים, אתר משרד החינוך, 2016). היא הצליחה לפרסם הרבה סיפורים קצרים ומאמרים בכתבי עת שונים, והרבה מסיפוריה הקצרים התפרסמו באנתולוגיות ספרותיות שונות בארץ ובעולם (חיים, אתר ויקיפדיה, ויץ, 2013). בישראל זכו גם יצירותיה לפופלריות והצלחה רבה, משום שהן שיקפו את המציאות של החברה הישראלית בכל התחומים. יתר על כן, הכתיבות הספרותיות שלה חשובות ועסקו בנושאים שונים, לדוגמא, יחסם של בני הדור השני לשואה, זהותם המורכבת של בני הדור השני לנצולי השואה, היחסים בין ההורים לבנים, ההגירה, הזהות הישראלית, ענייני המשפחה ובעיותיה, ועוד (חיים, אתר משרד החינוך, 2016 ; כץ, 2013). דבר זה הדגישה אותו חיים באחת הפגישות אתה דרך אומרה: "בזמן שאני כותבת ספר אני כותבת סיפורים קצרים. חומרי הסיפורים שלי נשלפים מתוכי כמו הפתעות מתוך כובע...בהקשר לנושאים המעניינים אותי, משפחה, יחסים בין בני אדם. והקשר בין השפעת הכללי, ההיסטורי, על חיי הפרט, אני כותבת על הפרט, אבל דרכו נכנסים המסרים והתובנות" (שלו, 2010, ויץ, 2013, חיים, 2012). במילים אחרות, תכני הסיפורים של חיים הם אקטואליים, לקוחים מחיי היומיום של החברה הישראלית, ומנסים להתמודד עם אירועים מחיי החברה, ועם המציאות שלה. בנוסף לזה, זכו גם ספריה לאהבת הקהל, לביקורות משבחות, ונלמדים בכמה אוניברסיטאות שונות בארץ ובעולם (שוורץ, 2013) דבר זה הדגיש אותו הסופר הישראלי חיים באר באומרו: "אני עוקב אחרי אסתי מראשית דרכה בספרות... היא מספרת מעולה, בעלת רגישות יוצאת דופן, הן לעולמם של גיבוריה והן ללשון שבה הם מדברים... היא סופרת מצוינת, לא רק בראיה לאחור אלא גם במט לעתיד" (באר, 2007).

2- הדור הספרתי של חיים

חיים נחשבת לאחת הסופרות הבכירות שעסקו בשואה בספרות העברית החדשה. (אביבטוב, 2013 ; כץ, 2013). היא שייכת לדור ספרותי של קבוצת סופרים ישראלים שהתחילו לכתוב על "אירועי השואה" בשנות השמונים והתשעים של המאה הקודמת. הדור הזה נקרא על פי דעתו של המבקר הספרותי "אבנר הולצמן", "גל חדש בספרות השואה" (הולצמן, 2006: 525). מבקרים ספרותיים אחרים בספרות הישראלית סבורים לומר שחיים שייכת לשכבה דורית ספרותית המורכבת מבניהם ובנותיהם של ניצולים, המוגדרת כ"הדור השני לשואה" (לפי אבחנתה של מירי פרייליך (פרייליך, 2011: 72). כידוע שהסופרים של בני הדור השני לשואה כתבו יצירות רבות שעסקו בנושא השואה והשפעתה של תרבות השואה על חייהם האישיים של הניצולים. בנוסף לזה, שיקפו את יחסם של הניצולים כלפי מוראות השואה הקשות מצד אחד, ומצד שני הביעו על עמדתם של בני הניצולים מהוריהם, הרי הם חיו במסגרת המציאות המשותפת של משפחותיהם והוריהם, שהעדיפו כמו רבים מנצולי השואה לא לספר לילדיהם על סיפורם הטראגי במהלך תקופת השואה, זאת אומרת שהם קוראים להשתיק ולהדחיק ולא לדבר על העבר הנורא שלהם (פרייליך, 2011: 72, ויץ, 2013). דבר זה הדגישה אותו הסופרת סביון ליברכט באומרו: "מי שגדל בבית של נצולי השואה, יודע שיש לכולם קווים משותפים" (פרייליך, 2011: 73)

חלק שני: השואה בספרות העברית, יצירותיה של חיים, ומקומו של הרומן

"אנשי פינות" בספרות העברית בת-זמנינו

א- רקע קצר על השואה בספרות העברית החדשה

כידוע שהשואה כבשה מקום חשוב ומרכזי בספרות העברית החדשה לפני קום המדינה ואחרי קומה, ולאורך הדורות הספרותיים השונים (זוהר- קוש, 2013:

266). הספרות העברית גם בכל ענפיה: השירה, הפרוזה, והמחזה, התמודדה עם נושא השואה, שהוא נחשב לאחד הנושאים המעניינים בחברה הישראלית מבחינה היסטורית, בגלל שהשואה מייצגת התקופה הכי קשה ואפלה בחיי היהודים. הרי המוראות והזוועות של השואה השפיעה על חייהם של הניצולים, הבנים שלהם, והיהודים בדרך כלל (מצוב-כוהן, 2015, לא). דבר זה הדגיש אותו המשורר נתן אלתרמן באומרו: "מהות יסודית ותקיפה, אשר טיבה וצלמה ואימת זכרונותיה, שמעבר לחיים ומעבר לטבע, הם חלק בל יימחה מטיבו וצלמו של העם החי שאנו משתייכים אליו" (הולצמן, 2006: 306).

סופרים רבים כתבו על "אירועי השואה", ובחרו לעסוק ולהתמקד ב"ספרות השואה" ביצירותיהם הספרותיות, להלן כמה דוגמאות: הסופר "אהרן אפלפלד", שהוא נחשב לאחד ראשוני המספרים העבריים שעסקו בנושא השואה ביצירות שלו (אלשאפי, 2004: 114). דבר זה נשתקף בשני ספריו "עשן" (1962) ו"בקומת קרקע" (1968). שתי יצירותיו האלה הביעו את החרדה והפחד של היהודים מהנאצים (אלעמראת, 2016: 1416, אשאזלי וסאלם, 2007: 80-81). "משה שמיר" שהוא שייך לדור הספריתי "דור בארץ", בסיפורו "הגמגום השני" (1945), עסק שמיר בעולמם של הניצולים באחד הקיבוצים (פרייליך, 2011: 24). הסופר "יגאל מוסינזון" גם בסיפורו "אפר" מביע על הזדהותו עם נצולת השואה "סוזנה", שאיבדה בני משפחה בשואה והרגישה באשמה כבדה עבורם (פרייליך, 2011: 24). המשורר "אורי צבי גרינברג" שהוא נמנה מגדולי המשוררים העבריים שכתבו על השואה, הוא גם נודע ב"משורר השואה" (אבו-ג'דרא, 2000: 236-238). בדיוואנו "רחובות הנהר" (1951), תאר אורי את ההשמדה ההמונית של היהודים על ידי הנאצים (עבד אלסאם, 1998: 17, מילנר, 2008: 210). הסופרת "נאוה סמל" בספרה "כובע הזכוכית" (1985), שהוא נחשב לאחד הספרים הישראלים הראשונים שטיפל בחווית הדור השני לשואה (זוהר-קוש, 2013: 276). סופר אחר גם "דוד גרוסמן", שהוא נמנה

לאחד הסופרים הידועים שטיפלו ב"שואה", ברומנו "מומיק" (1988) מטפל הסופר בהשפעתה של השואה על ילדי הדור השני לשואה, ועל אורח החיים שלהם בישראל (עבד אלאטיף, 2014: 31). דוגמא נוספת, הסופר "אתגר קרת" שהוא שייך לדור הספורתי "גל אחר בספרות העברית החדשה, סיפורת עברית פוסטמודרנסטית". כידוע שנושא השואה תפס מקום מרכזי ביצירות של קרת, בגלל שהוא בן לנצולי שואה, דבר זה נשתקף בשני סיפוריו "צפירה, ו"נעליים" (שלגי וסטפק, 2004: 198-199). דוגמא בולטת בעניין זה אפשר לראות גם במחזה "מדריך למטייל בוורשה" של המחזאי "הלל מיטלפונקט", במחזה הזה משקף הלל את השפעתה של השואה על הישראלים, ועל יחסם של בני הדור השני להוריהם ולעבר, מול המציאות בהווה (פיינגולד, 2012: 215-220). ובמרוצת הזמן, ותחלת המאה ה-21, התחיל להופיע על המפה הספרותי של הספרות העברית החדשה כמה מהסופרים שהשואה עניינה אותם, לדוגמא הסופר אמיר גוטפרוינד, שהוא נחשב לבן ניצולי שואה. ברומנו "שואה שלנו" (2000), שהוא סיפור של התבגרות, עוסק הסופר באירועי השואה מנקודת מבטם של בני הדור השני לשואה, גיבורו של הרומן "אמיר" מתאר את זכרונות הילדות שלו הקשים במהלך תקופת השואה, תוך שימוש בסגנון ההומור והאירוניה^א.

ב- סקירה כללית ליצירות הספרותיות של הסופרת חיים

חיים נחשבת מהסופרות העבריות העשירות בספרות העברית החדשה. ובמיוחד בתחום יצירת הרומנים. היא זכתה להכרה והצלחה גדולה בארץ ובעולם. היצירות הספרותיות שלה כוללות רומנים, סיפורים קצרים, נובלות ועוד. בחלק זה מהעבודה ברצוני לסקור במבט כולל ובקיצור את היצירות הספרותיות של חיים, מאז הוצאת הקובץ הראשון, עד הוצאת הרומן האחרון עד כה.

1- רקדנית שחורה בלהקת יחיד: זהו קובץ הסיפורים הראשון שהוציאה חיים בשנת 1997. באוסף הסיפורים הזה מטפלת הסופרת בגיבוש זהותה

של אישה צעירה, בת הדור השני לנצולי השואה, כשהאמא שלה נצולת השואה מגינה עליה ומגדלת אותה עד שהפכה להיות לאם בעצמה. בעקבות זאת משתדלת הצעירה לחפש על זהותה החדשה, ומתחילה לצאת למסעות העולם ובנפשה (אתר הקיבוץ המאוחד).

2- חיינו השניים: זהו הספר השני שהוציאה חיים בשנת 1999. הספר הזה הוא רומן שמתבסס על יומנים וזכרונות שכתב אותם אביה של הסופרת על חוויתיו במשך מלחמת העולם השנייה עד ימינו. ברומן הזה מתארת הסופרת את סודותיה המשפחתיים כאלמנט ספרותי משמעותי (חיים, אתר סימניה).

3- מחר יקרה לנו משהו טוב: זהו הספר השלישי שהוציאה חיים בשנת 2003. הספר הזה הוא בבחינת רומן שעוסק במסעם המקסים של גיבורי הרומן בתיה מנחם ובנה אורי לטיול בר-מצוה בראש הפינה. במהלך הטיול מתרחשים דברים מפתיעים לגיבורי הרומן, ויוצאים מן הכלל. הרי הגיעו למקום הטיול יוני בעלה של בתיה, ואלינוער חברתה הקודמת של בתיה (חיים, אתר ידיעות ספרים שאוהבים, אתר עברית, וצומת ספרים). הסופרת ברומן הזה מעוררת את הרגשות העמוקים כלפי נושא האימהות בדרך כלל, והאמהות בחוויה הישראלית בפרט (בועז, 2003). היא גם מסבירה את סיפורה של האם ויחסה הקשוח לבן שלה, למרות שהיא שומרת עליו, אלא קוראת לו לסמוך על עצמו, ויהי גם עצמאי בכל דבריו והתנהגותיו. יתר על כן, בולטת ברומן הזה שיטת החינוך של דמות האם ודרך התייחסותה לבנה, הרי הדרך הזאת מעוררת את כעסה, והתלוננותה על הילד שלה (ניב, 2003).

4- שלושתם: זהו הספר הרביעי של חיים, הרומן הזה יצא לאור בשנת 2007. הוא נחשב לסיפור אהבתם של שלושה צעירים קרובים, שני בנים ובת. ברומן הזה הסופרת מדברת על תולדות החיים של שלושת החברים

(גיבורי הרומן), היא גם מתייחסת לבעיות והאתגרים שעומדים בפני הצעירים בתקופת ההתבגרות. הרי כל אחד משלושת הצעירים מחפש את עצמו, והתכונות המאפיינות את גיל ההתבגרות. יתר על כן, הרומן הזה קיים על יסוד רקע המציאות הפוליטית החברתית בישראל. (ארי, 2007, שמחון, 2007: 8).

5- אנשי פינות: זהו הספר החמישי שהוציאה חיים בשנת 2013. הרומן הזה זכה להצלחה גדולה בקרב קהל הקוראים והמבקרים הספרותיים בישראל ובחו"ל. הוא גם תורגם לשפות רבות, ויצא לאור באירופה ובארצות הברית (משרד החינוך, 2016). בשנת 2013 נבחר הספר הזה לרשימת הספרים הסופית של מועמדי פרס ספיר כאחד מהספרים הטובים ביותר של שנת 2013 (אביטוב, 2013).

לסיכום אנו רואים שחיים זכתה להצלחה ופופולריות גדולה בישראל, ובעולם.

ג- מקומו של הרומן "אנשי פינות" בספרות ובתרבות העברית החדשה

הרומן הזה נחשב לאחד הרומנים החשובים והמצוינים שיצרה חיים בספרות העברית החדשה (כץ, 2013). מבקרים ספרותיים סבורים לומר שהרומן "אנשי פינות" של חיים נמנה בבחינת רומן אוטוביוגרפי שמכיל חומרים אוטוביוגרפיים המיועדים לתוך העלילה (אביטוב, 2013; בלבן, 2013). דבר זה הדגישה אותו הסופרת באחת הפגישות עמה באומרה: אנשי פינות סיפור משפחתי, וגם הוא קצת אוטוביוגרפי⁹. ברומן הזה גם מספרת הסופרת על הרבה נושאים, היא כתבה על תולדות החיים של משפחתה על ידי הדמות -הגיבורה המספרת- שנקראת "דבורי שטרן", שהיא מדברת בשמה של הסופרת על תולדות משפחתה, משפחת מהגרים ניצולי שואה מהונגריה (פינקלר, 2013; שוורץ, 2013). דבר זה הדגיש אותו המבקר אסף ולדן, שעסק ברומן דרך אומריו: "דבורי הבוגרת, מדפיסה את סיפורה הכואב כדי שתוכל לשרוד, לכן כתיבת סיפורה ושל משפחתה הופכת למשימת חייה של דבורי, כשהיא בוראת את עולמה ואת מקומה

בו לאורה של הכתיבה אך בעיקר בצילה" (ולדן, 2013). היא גם עסקה בשואה ויחסם של בני הדור השני לשואה מנקודת ראותה של המספרת "דבורי" שהיא גדלה בצל השואה. כידוע שבני הדור השני חיו את חיי ניצולי השואה של בני הדור הראשון(כוהן, 2013 ; ליבנה, 2013). במלים אחרות מתארת הסופרת את סבלם, כאבם, של בני משפחתה ניצולי השואה, ובוראת מהם תמונה מדהימה לחייהם הנפתלים של שני הדורות בישראל (פינקלר, 2013 ; שוורץ, 2013).

המבקר ירין כץ עסק ברומן הזה, וטען שדמותה של "דבורי" היא דמות בידיונית. הוא כתב: "אסתי הצליחה להביא את הקורא לשכנוע עמוק שמדובר בסיפור אוטוביוגרפי של דבורי למרות שמדובר בדמות בדיונית לחלוטין... בכל הראיונות שנערכו עם חיים בעקבות הספר, העיתונאים ניסו להבין האם דבורי היא בעצם אסתי. ובכן, התשובה, הבלתי נתפסת בעיני מי שקורא את הספר, היא לא. דבורי היא דמות בדיונית שמבוססת מן הסתם גם על אישיותה של חיים, אבל לא רק; וחלק מהאירועים בספר מבוססים על אירועים מציאותיים, אבל לא כולם... בסופו של דבר הספר הוא מעניין, כתוב יפה, מרגש ומעורר מחשבות" (כץ, 2013).

לעומת זאת, הרומן הזה לפי דעתו של המבקר הספרותי יוני ליבנה אומנם מטפל בקשרים בין ניצולי השואה מנקודת ראותם של בני הדור השני, על סמך שנות התהוותה של המדינה. לכן אפשר לתאר אותו תחת כותרת "ספרות השואה". ובכל זאת, ליבנה רואה "שדבורי הגיבורה והמספרת מציגה את עצמה בפני הקוראים, היא מציירת את מסגרת הסיפור...ההיבט האוטוביוגרפי מוצהר כמעט באופן מיידי: הסיפור מתמקד ביחסים של הגיבורה כילדה עם דודה אבודה בשם אסתר. קווי הקרבה בין הגיבורה לסופרת ברורים, אבל מיד מוסטים הצידה כעניין מובן מאליה...במובנים מסוימים, אנשי פינות מאפשר לראות איך עולם הדימויים הספרותי שואתי מתיישב בתבנית פופית" (ליבנה, 2013).

חלק שלישי: תמצית עלילת הרומן "אנשי פינות" וניתוח התכנים שלו**א- סיכום עלילת הרומן "אנשי פינות"**

הכותרת של הרומן מעוררת את תשומת לבו וסקרנותו של הקורא, על פי דעתו של המבקר אסף ולדן, שהוא אומר בנוגע לכותרת: "כשאני קראתי את הכותרת, מצאתי עצמי חושב כל הזמן על פינות, על הפנים השונות של הפינות, על מצבים בהם אנו "נדחקים אל הפינה". הפינה, היא המקום שממנו אין יותר לאן לברוח. ודווקא אל המקום הזה בורחת "דבורי שטרן" המספרת...הניסיון להבין את הבחירה הזו של דבורי-להידחק מרצון אל הפינה- לא הרפה ממני לאורך הקריאה. וכל שקראתי, גברה הבנתי שדבורי כותבת מהפינה, כי רק מהפינה היא יכולה לכתוב. דבורי כותבת כי היא חייבת, היא כותבת מתוך הדחיפות האקוטית ביותר, וזו הסיבה שהמלים שלה בוערות לקורא בידיים...וזה אולי תמצית חווית הקריאה של "אנשי פינות" (ולדן, 2013).

עלילת הרומן "אנשי פינות" שיצא לאור בשנת 2013 מתרחשת במהלך שנות השישים של המאה הקודמת בחיפה, ביבת משפחתה והוריה של הגיבורה "דבורי" בת הדור השני לניצולי שואה הונגרים. חיים כתבה את הרומן הזה מנקודת ראותה של "דבורי" המספרת. אירועי הרומן קורים ונכתבים בשני מישורי זמן ועלילה, עבר והווה, ילדות ובגרות, זאת אומרת, שהסופרת מקפצת בין חיי ההווה של "דבורי" ובין חיי בעבר. הרי "דבורי" המספרת שיצרה הסופרת אסתי ג. חיים, היא התחפשה בילדותה למלכת אסתר, ובתקופת בגרותה עסקה בעבודת התואר השני על אסתר המלכה, ואחר כך התחילה לכתוב רומן שגיבורו אסתר נייני. בתחלת הרומן מתארת "דבורי" את מציאותם הקשה של הוריה ניצולי השואה, היא מציירת את פחדם מהנאצים דרך סיפורה על הנקישות הנשמעות על הדלת של משפחתה, משפחה שכל מבוגריה מסויטים בלילה ממוראות השואה.

דבורי ממשכיה בקטעים שונים מהרומן לספר על סיפורם הטרגי של בני משפחתה (משפחת שואה מטורללת), ולתת שמות לאנשי הפינות. היא מתארת את הבעייות הקיימות בין בני המשפחה: (אמה של המספרת ניצולת שואה, הסובלת ממחלת נפש ומאושפזת בגלל מוראות העבר ואימי השואה, היא גם ממשיכה לריב את בעלה. האב "לצי", שהוא גם סובל מזוועות השואה, הוא בורח מהבית לעבודה, בגללה הבעייות המשפחתיות בינו ובין אישתו, הרי בחייו ישנם קשרים רבים עם נשים אחרות, הוא חוזר הביתה בשעות לילה מאוחרות, על מנת לריב עם כל בני המשפחה ובמיוחד עם אישתו. הסבא הקשיש שהיה לוחם קרבי בשתי המלחמות העולמיות, הוא גם נפגע במחלת נפש, בגלל השפעתה הטראגית של המלחמה, לבסוף הוא מטביע את עצמו בים כמו שהיה חולם. הסבתא "אילדיקו", שהיא נראת בעיניה של המספרת "דבורי" כמו אישה קשוחה, היא מבקרת את שיטת הינוכה של "דבורי", לכן נולדה בעיה ביניה וביו האבא, בגלל שהיא דתייה היא ממליצה אותו שישלח "דבורי" לבית ספר דתי, אבל הוא מסרב ורושם אותה בבית ספר חילוני, משום שהוא לא מאמין בדת ובמסורת אחרי טרגדיית השואה לפי עטנתו. שתי הדודות גם סובלות מהשואה). במלים אחרות, רוב בני המשפחה פגועי נפש ומתקוטטים האחד עם השני.

נקודת המפנה והשיא ברומן קשורה בהגעתה המפתיעה של האחות הצעירה של הסבתא, הדודה המסתורית "אסתר נייני" 10, מהונגריה מעיר בודפשט לחיפה. נייני גם ניצולת שואה, היא שרדה, אבל אף אחד ידע איך, וגם עבדה, אך לא ברור במה, זאת אומרת שאף אחד מספר על עברה הקשה בימות השואה האפלים. היא בעצמה רק זוכרת את עברה האפל העצוב בלילות. סודות סיפור חייה גם לא נחשפו בפני הילדים בכל אופן, ונשארו לא מפוענחים עד סוף הרומן, היא נחשבת (הדמות הראשית ברומן). "דבורי" המספרת מצאה בה דמות לחיקוי, היא גם ראתה בה מישהו שונה במשפחתה. הרי היא גם הכניסה את שמחה בלבה של דבורי, והביאה אתה שמחה, יופי, אור, ורוח חיים לבית בני משפחתה, שמאז

שנים רבות שרוי בכאב, בסבל, בעצב, במתיחות, ובאפילה. היא ראתה בה גיבורת אגדה, יפה כמו אסתר המלכה, התכונה המשותפת בין שתי הדמויות שאסתר נייני הצליחה להציל את בית משפחתה של המספרת מהסכנות, מהמתחים במשפחה, לעומת זאת, אסתר המלכה גם הצליחה להציל את בני עמה. על פי דעתה של הסופרת ו. במלים אחרות, נייני הייתה בבחינת גואלת לבית משפחתה של "דבורי" המספרת.

הרומן הזה מסתיים במותה המפתיע של הדודה אסתר נייני, למרות שסיפורה האמיתי לא נחשף גם לאחר מותה. והרבה מפרטי חייה גם נשארו לא ברורים. בנוסף למותם של רוב דמויות הסיפור הטראגי הזה, של משפחת רדופי סיטי אימי השואה. לבסוף, המספרת "דבורי" לא הגישה את עבודת התאור השני שלה שעוסקת באסתר המלכה, בגלל מות המנחה שלה. לכן, היא לא סיימה את התואר השני.

ב- הרעיונות והנושאים המרכזיים של "אנשי פינות"

1- יחסם של ניצולי השואה ובניהם (בני הדור השני) כלפי הנאצים, ולגבי

השואה

הסופרת חיים ברומן הזה משקפת את יחסם של הניצולים ובניהם כלפי הנאצים, והשפעתה של הנאצים על האישיות היהודית. כידוע ש"גרמניה הנאצית" בלטה בספרות העברית החדשה, ובמיוחד בספרות שנקראת "ספרות השואה" (מירון, 2009: 10-12). חיים ברומן הזה הביעה על עמדותיהם של בני ניצולי השואה מהנאצים, היא תארה את המעשים הטראגיים שנעשו בשיטתיות על ידי הנאצים כלפי היהודים במהלך תקופת השואה ו. במלים אחרות, היא מביעה על כאבם וסבלם של ניצולי השואה, ומראה כי השואה ממשיכה לזרוע הרס גם שנים רבות, למרות שהיא הסתיימה, אלא השפעתה על הניצולים ובניהם נמשכה בארץ. על כן, היא מתאהדת עם הניצולים ומציאותם הקשה. בנוסף לזה, היא

מתארת בצורה מדויקת את תחושתם והרגשתם של הנציולים כשהם ישמעו מילת "נאצי", סיטואציה זאת התבטאה ברומן על יד "דבורי" הדמות הראשית ברומן דרך אומרה: "שתי נקישות על הדלת...לא חלמתי. אולי הנאצים הגיעו. ידעתי שזה היה מזמן והטובים הרגו אותם והצילו את אבא שלי ואת אמא וסבתא, אבל אולי נשארו אחד או שניים והם באו לחפש את אבא ואמא וסבתא וסבא ואחי ואותי" (חיים, 2013: 17).

בפיסקה הקודמת מבהירה הסופרת בצורה ברוה את פחדם של הנציולים מהנאצים, למרות שהשואה נגמרה מבחינה היסטורית, אבל הניצולים ששרדו את זוועות השואה, עדיין הם חשים שהנאצים רודפים אחריהם, כדי להרוג אותם. דבר זה התגלם ברומן באמצעות דמותה של "אסתר ניני", דודתה של המספרת "דבורי". הרי הצליחה ניני לברוח מהנאצים, במקביל, בני משפחתה האחרים לא הצליחו לברוח מהם. למרות כל זה, הדבר המשותף בינה לבין בני משפחתה, שניהם לא הצליחו לשכוח את העבר העצוב שלהם. הקיים על יסוד תחושת הפחד מנאצים, בנוסף לתחושה בשנאתם (אביטוב, 2013).

בקטע אחר מהרומן ממשיכה הסופרת לספר על לשונה של "דבורי" את סיפורם העצוב של בני משפחתה, שכולם ניצולי שואה. בנוסף לזה, היא מתארת גם את הטראומות והזוועות של השואה והשפעתן הנפשית והפסיכולוגית על הניצולים¹³. סיטואציה זאת התבטאה ברומן על ידי דמותה של האם שהיא מדוכאת שותקת וסובלת ממחלה נפשית ומאושפזת, בגלל מוראות העבר הקשות, והמחיר הכבד שהיהודים שילמו במהלך תקופת השואה עלפי טענתם (אביטוב, 2013). דבורי מדמינת את בית החולים כמחנה ריכוז קטן, היא אומרת:

"אמא שלי מאחורי חומה. בבית חולים. וזה לא שמח, זה מפחיד נורא...בלילות דמינתי את בית החולים כמחנה ריכוז קטן. גדרות תיל, אולם אפור וצר שבו מצטופפים האסירים, אמא ביניהם, מושיטים יד רזה לפנים, מתכווצים נוכח הקלגסים שמטפלים בהם. יכולתי להרגיש את אמא הרועדת, שוכבת בלילות על

דרגש קשה, נופלת לרצפה מרוב תרופות שדוחפים להם, שרוצים להבריא אותה. דיימינתי איך מנסים לשבור את אמא... עושים לה חשמל-מה זאת אומרת? לא רצייתי לחשוב על זה. די. די. אמא המסכנה. המסכנה (חיים, 2013: 49). ובשורות אחרות היא גם מוסיפה לומר: "כולם הסתירו את האימהות המטורללות שלהם... שכונת אושוויץ פינת בירקנאו" (חיים, 2013: 213).

בסיטואציה הקודמת מופיעה השלכותיה הפסיכוטיות של תקופת השואה¹, על חייה של דבורי, הגיבורה של הרומן, וגם על חייהם של בני כיתה. בקטע נוסף מהרומן מביעה הסופרת על תחושתה הרעה של הסבתא מהשואה, היא מתארת את המצב העצוב של המשפחה היהודית והמציאות הקשה שלה במהלך ימות השואה, דבורי אומרת: "סבתי ילדה את אמא כשהיתה בת שלוש ואחת... סבי נלקח למחנה עבודה, הקשר עמו אבד לה... סבתי אספה אמא תחת מעילה ונמלטה עמה ממקום מסתור אחד לאחר. רק שתגדל הילדה בלי להגיע למחנות האלה בלחש. בדרך נס לא הופרדה, לא במחנה, ולא מעולם אחר כך (חיים, 2013: 42-43).

בשורות שונות של הרומן מדברת המספרת על יחסו השליל של הסבא כניצול שואה לגבי הנאצים, סיטואציה זאת התבטאה על לשונו של הסבא כשהסביר את דרך התייחסותם של הנאצים כלפי החיילים היהודים במהלך המלחמה. דבורי אומרת: "סבי צורף לגדוד עובדי כפייה שנשלחו לחזית הסובייטית... סבא הניע ראשו, ובקול רם אמר... סווינג! אני זוכר את הבר ההוא בהמבורג, ממש לפני המחלמה. היו שם בחורות שרקדו עם המוזיקה הזאת כדי לעודד אותנו, החיילים, לפני שנצא למות בגלל דיקטטורים משוגעים. הנאצים אסרו להישמע את המוזיקה הזאת של השחורים והיהודים" (חיים, 2013: 114).

ובקטע נוסף של הרומן עוברת הסופרת לשקף את עמדתם של בני הדור השני מהשואה. לכן, היא ממשיכה לתאר על לשונה של המספרת דבורי את עצבם, סבלם, וכאבם של בני הדור השני לנצולי השואה לכל מה שקרה ליהוראים

ומשפחתיים במהלך תקופת המשטר הנאצי, היא מביעה על גודל הזוועה והאימה שסבלו ממנה ניצולי השואה, בניהם ובנותיהם, דבורי אומרת:

"קראתי לה בובו- בובה בהונגרית, ובשפה שדיברתי לפני שדיברתי עברית, הייתי מצווה עליה: תעשי מה שאומרים לך! בובו... והבובה העיקשת התעלמה. למה היא לא עושה כלום, שאלתי את סבתא. אמא, שבדיוק הדליקה עם סבתא נר נשמה לעילוי אלה מהמשפחה שנרצחו, פלטה, מה את רוצה, שתהיה צאן לטבח? הבנתי מכך שהבובה שלי, היא ניצולת שואה. השואה הזאת שבגיל שלוש פערה בעור התינוקת שלי את הפצע הראשון. אז שמעתי לראשונה שכל המשפחה שלנו מצד אבא מתו ב-ו-א-ה עם שישה מליון יהודים. אינני סתם תינוקת, אני תינוקת יהודיה במדינת ישראל... והגנת שרה החולנית שהיתה בעצמה ניצולה, הסבירה לנו שממקלחות יכול לצאת גז ציקלון B ולהרוג, כמו שעשו לכל היהודים בגולה. וכמה שסבתא לא היתה מוכנה לדבר או לשמוע על אז ושם... כששאלתי אותה על המקלחות... אמרה, עכשיו די, אנחנו פה ולא שם! אבל פחדתי להתקלח. פחדתי שבדרך כלשהי יגיע גז גם לפה, כמו שמגיעים עננים וגשם מרחוק, וכולנו נמות" (חיים, 2013: 121).

2- מקומה של השואה בעיני בני הדור השני בחהרה הישראלית

ברומן הזה, מתארת הסופרת גם על לשונה של המספרת "דבורי" שהיא בת של פליטים ניצולי שואה והיא עצמה פליטה, מקומה של השואה בחיי בני הנצולים, בנוסף לעמדת האישיות היהודית מהנאצים. היא מדגישה את זה באומרה: "נדמה שנמאס מאיתנו, הדור השני. נמאס משואה –שואה- שואה... גם לי נמאס. אבל אין לאן לברוח. השואה בתוכי. עוד מעט, כשלא יוותר דור ראשון, ניטול אנחנו, הדור השני, את דגל הזיכרון ונהיה הכי קרובים, הכי אותנטיים לזוועה. אנחנו נספר על הורינו. על אמנו שברחמה הדומע נבטנו, ניזונים מכאביה. על אבינו שגידל אותנו... בין אם נרצה בזה ובין אם לא, נירש את עברם" (חיים,

בפיסקה הקודמת, מתארת הסופרת מצד אחד את המציאות הקשה של בני הדור השני לשואה, למרות שהם לא חוו בצורה ישירה את הזוועות והטראומות של השואה, אלא השפעתה הכבדה של השואה נכרת בחייהם, והועברה אליהם באמצעות הוריהם, או בדרך אחרת. מצד שני מביעה הסופרת גם על יחסם ההדוק של בני הניצולים לגבי השואה, זאת אומרת שהשואה חרותה בזיכרון שלהם, והם לעולם לא ישכחו אותה. ראוי לציין שהם לקחו על עצמם את האחריות כדי להעביר את הזיכרון של השואה לדורות הבאים. דבר זה הדגישה אותו המבקר כרמית ספיר ויץ שעסקה ברומן ובמיוחד יחסם של בני הדור השני לשואה דרך אומרה: "חיים מודעת שיש מי שמאס בשיח סביב טראומות הדור השני לשואה, אבל היא מרגישה שהיא חייבת לכתוב" (ויץ, 2013).

בקטע נוסף של הרומן עוברת הסופרת לשקף את עמדתם של בני הדור השני מהשואה. לכן, היא ממשיכה לתאר על לשונה של המספרת "דבורי" את עצבם וכאבם של בני הדור השני לניצולי השואה לכל מה שקרה להוריהם ומשפחותיהם במהלך תקופת המשטר הנאצי, במלים אחרות היא קוראת לנקמה מהגרמנים "הנאצים". דבורי אומרת: "לא הפסקתי לחשוב על אסתר המלכה...איך היתה בהתחלה שקטה וממושמת. ואיך כעס עליה מרדכי והזכיר לה בשביל מה בכלל הפכה למלכה. חשבתי על אסתר הקטנה, איזה מין ילדה היתה כשאמא ואבא שלה עוד חיו. איך מתו פתאום? אולי בכלל המן הרשע היה זה שעשה את זה. ואחר כך, כשגדלה והצילה את היהודים, התנקמה בכל הפרסים...מי שרוצחים את אמא או אבא שלו, מוכרח לנקום, ואחר כך נוקמים חזרה וככה בלי סוף... (חיים, 2013: 242).

ובשורות אחרות של הרומן משקפת הסופרת על לשונה של "דבורי" את יחסם השלילי של הישראלים "ילדי הארץ" (המייצגים את היהודים הישראלים), לגבי בני ניצולי השואה. כידוע שהם ראו בניצולים כי הם מייצגים את המסכנות, חוסר אונים, וחולשת היהודי בשואה (זוהר- קוש, 2013: 265). במלים אחרות,

הסופרת מתחה ביקורת נוקבת על יחסם של הצברים¹, שראו בעצמם (לא גלותיים) כלפי שורדי השואה. וגם על דרך התייחסותם והתנהגותם בנוגע לכיבוד נצולי השואה (הולצמן, 2012: 336, פריילך, 2011: 54). סיטואציה זאת התבטאה ברומן על ידי דבורי המספרת: "והרי ממילא לא ישנה הסיפור דבר. ניצולי שואה ימשיכו לחיות בחוסר כבוד, ועדת התביעות תמשיך לממן מוזיאונים להנצחת גיבורים מתים במקום חיים שניצלו" (חיים, 2013: 284).

בפיסקה הקודמת, הסופרת מציינת את עמדתו השלילית של "הצבר הישראלי החדש", שעומד בניגוד מוחלט ליהודי הגלותי (אבו-ג'דרא, 2000: 287). הצבר הישראלי מתואר כחזק ואמיץ לוחם על כבודו, עצמאותו וחירותו, הוא בעל גוף חסון ושרירי². בהיפוך לניצולי השואה שמייצגים את היהדות הגלותית. בנוסף לזה, נתפסו כחלשים לא לוחמניים כ"הולכים כצאן לטווח". לכן, קרבנות השואה זכו ליחס של בוז והשפלה מצדם של הצברים, כתוצאה מכך הרגישו חלק מהניצולים שאף אחד רוצה לשמוע את סיפורם, והעדיפו לשתוק ולשכוח את העבר הקשה שלהם, כי הסיפורים שלהם מ"שם" לא התאימו לאתוס הציוני ולא היה ניתן לגשר בינם לבין סיפורי הצבר המתהווים (חגן, 1999: 176 אבו-ג'דרא, 2000: 287-288).

ובסיטואציה אחרת של הרומן, הסופרת מביעה על עמדתה האישית מהצברים. לכן, היא קוראת לבני הניצולים שצריך לשמור על הזהות שלהם, ולא ירגישו בבושה ובחולשה בחברה הישראלית. למרות, יחסם השלישי של הצברים לגבי בני הניצולים. דבורי אומרת: "אולגה-טנטי, ואסתר-נייני לימדו אותי שתיהן שיר הונגרי ישן שלא הכרתי. הן צחקו כשזייפתי ולא זיהיתי את כל המלים. היא כבר שוכחת את ההונגרית שלה, קראה אסתר-נייני, היא נהיית צברית לגמרי. לא נכון...לא שכחתי כלום, ולא אהיה לגמרי צברית אף פעם. אסתר חיבקה לי את הבתפיים, טוב להיות שייכת לפה, אמרה זה הבית שלך... (חיים, 2013: 262).

בקטע נוסף מהרומן מציירת הסופרת את יחסם של בני הדור השני לשואה מנקודת המבט שלה, כי היא בעצמה בת דור שני לניצולי השואה. היא מספרת על תולדות משפחתה, משפחת ניצולי שואה שרוב בני המשפחה איבדו את בריאותם, לא שרדו, ומתו במהלך תקופת השואה האפלה (כץ, 2013). היא מדגישה את דבריה באומרה: "הנה כל קרובי המשפחה, כוונתי לאלה שלא שרדו, מתים כבר יותר משישים שנה. אנו יודעים את סיפור מותם, אך דבר לא מסיפור חייהם. אלה שנשרפו במשרפות ואלה שנורו בגבם וצנחו לקברים שהוכנו מראש על ידם, אלה שצעדו עד מוות ואלה שהושלכו לדנובה... כל אלה שהצליחו וניצלו וחיו כאן ועבדו במפעלים הגדולים של ההסתדרות ואהבו ובכו בטקסי הזיכרון, התפוגגו אף הם אט-אט. נותר מהם מלבד זיכרונם בתודעת החיים אחריהם.... (חיים, 2013: 13).

בפיסקה הקודמת מביעה הסופרת על הזדהותו עם ניצולי השואה ובניהם. היא גם מבהירה את חשיבותה של השואה בתודעה האישית של הניצולים. בנוסף לזה, מדגישה הסופרת את תפקידם של הניצולים בבניית המדינה, דרך עבודתם במפעלים, ויכולתם להשתלב ולהתמזג בחברה החדשה, למרות סבלם וכאבם במהלך שנות החמשים והשישים שהיתה החברה הישראלית בהן עסוקה בהגדרה העצמית.

ובשורות אחרות של הרומן מביעה הסופרת על לשונה של דבורי את מקומה של השואה בעיני בני הדור השני, לפי דעתה השואה מסמלת את החרדה והפחד עבור דבורי: "חלמתי לילה אחד על הנאצי שפגע באוליה-טנטי ברגל ומאז צלעה. החלומות היו מתנפלים עלי... בכל כוחותי ניסיתי להגיד בקול רם, נאצים- תיעלמו, והם באמת ייעלמו, אבל זה לא קרה, להפך שמעתי את צעדיהם קרבים, את נשימתם על עורפי, והכול-יכולות המזויפות שלי התפוגגה, עוד רגע אתפס.... הכי בטוח להישאר ערה (חיים, 2013: 86).

ובסיטואציה אחרת של הרומן דורשת דבורי להיות המצילה של בני משפחתה מהנאצים היא אומרת: "עוד נקישה. מי זה? תסתלק כבר, שיכור משוגע נאצי, לך

מכאן. לא אעיר אף אחד. לא אקרא אף אחד לעזרה. אגן על המשפחה שלי עד כלות. אני ובובוצ'י נגד כל תני הרייך השלישי ושיכוריו. בכל כוחי אשמור על אמא-אבא-סבתא-אח שלי. כי הם מה שיש לי...אסור שמישהו יתעורר ויפתח את הדלת, אז יוכלו הרעים להיכנס לתוך הבית (חיים, 2013: 86).

3-עמדתם של הניצולים מהסיפור על טראגדיית השואה (ההזדקקה וההשתקה)

כידוע, שחוקרים רבים של "ספרות השואה" סבורים לומר, שניצולי השואה נחלקים לשני סוגים בנוגע להעברת זיכרונה: הסוג הראשון: מסרב לספר על תולדות חייהם, סבלם וכאבם של הניצולים מזוועות ואימת השואה, השייכים לסוג הזה מייצגים קבוצה גדולה של ניצולים שהעדיפו לשתוק להסתיר ולהעלים את קורותיהם, הן כדי להשתלב בחברה הישראלית, והן כדי להגן על עצמם ועל ילדיהם מפני הזוועה. הרי הם אינם רוצים להעציב את הדורות הבאים. לכן, ההשתקה וההזדקקה, היו רק מנגנון הגנה פסיכולוגי הישרדותי של הניצולים מפני הזיכרון הנורא (שלגי וסטפק, 2004: 178-179). דבר זה הוצג ברומן על ידי הסבתא, האימא, והאבא. שמייצגים את מעגל מדחיקי השואה (סולחים ושוכחים). לעומת זאת, הסוג השני: מייצגים אותו גם קבוצה של ניצולים ובניהם (ילדי הדור השני) שחיו תחת צל כבד ומאיים של טראומות וזוועות השואה. הסוג הזה הרגיש שצריך להעביר את חוויותיהם של ניצולי השואה לדורות הבאים, כדי לשמור על זיכרונה של השואה, ולהנציח את זכרה ולהנחילה לדורות הבאים (גוברין, 1994: 152). לכן, הסופרת חיים הביעה דרך הרומן הזה על העברת ביטויי הטראומה באמצעות שתי הדמויות המרכזיות ברומן: "דיבורי" ו"אסתר נייני" שפורצת את מחסום השתיקה (ויץ, 2013). דבר זה הדגיש אותו הפסיכואנליטיקאי דורי לאוב בספרו "עדות" באומרו: "הניצולים הרגישו לא רק שעליהם לשרוד כדי לספר את סיפורם, אלא גם שעליהם לספר את סיפורם כדי לשרוד" (לאוב, 2008: 84).

בקטעים נבחרים של הרומן, מספרת הסופרת על לשונה של "דבורי" על הגעתה של הדודה אסתר- נייני שהיא דמות מצילה, וגם נחשבת לאחת הדמויות המרכזיות ברומן. נייני שחיקה תפקיד חשוב בשינוי אורח החיים של המשפחה. במלים אחרות הצילה את המשפחה מהמשכות המתיחות הקיימת בין כל בני המשפחה של המספרת "דבורי" - כולם מתקוטטים האחד את השני- והכניסה את השמחה והשינוי לבני המשפחה. למרות שהיא היתה באירופה עסוקה בהצלת היהודים בדרכים שונות, אך משפחתה לא הצליחה להציל. לכן, היא באה להשלים את משימת ההצלה דרך הצלת משפחתה של דבורי. יתר על כן, היא גם מהדמויות שקוראות לספר על מוראות השואה, ומה שקרה לה במהלך ימות השואה האפלים. זאת אומרת שהיא רוצה להעביר את כאביה וסבלה לבני המשפחה שהם גם סבלו מטרגדיית השואה. על כן, אפשר לומר שהרבה מפרטי חייה, העבר שלה, ועולמה של אסתר נייני נשמר בסוד מפני הילדים (אביטוב, 2013). הרי דבורי עצמה לא הצליחה לקבל מידע על הרבה דברים קשורים בחיי אסתר, סיטואציה זאת התגלמה ברומן כשאסתר ודבורי שתיהן יצאו לטיול, בעקבות הטיול ניגש גבר אל אסתר וקרא לה בשם "פרוליין בל" דבורי מספרת: "לעולם לא אדע את סודותיה. השאלות בלבד נותרו. האם היתה מרגלת וכך כונתה, "פרוליין בל"? ואם מרגלת למען מי? הרוסים? האמריקנים? האנגלים? ואולי היתה מאהבתו של קצין נאצי בכיר, רק כהסוואה, ובעצם פרטיזנית, מורדת שניסתה להציל את מי שגורלו נחרץ? או זונות שדאגה לעצמה, היתה בת שמונה- עשרה, יפה כל כך, ואמצה לעצמה זהות בדויה כדי לשרוד? או לא דבר מכל אלה (חיים, 2013: 272). ובשורות אחרות מוסיפה לומר: "אסתר היתה יפה כל כך! היא השתנתה כשהתחיל הבלגן והעבירו אותנו לגטו. מוטיקו שלי, שנשאר שם, חשב שאולי אסתר תוכל לעזור לנו לחזור לבתים שלנו. יום אחד היא נעלמה. דאגנו ובכינו, חשבנו שלקחו אותה, כמו את כולם, אבל ארז'יבת פגשה אותה פתאום ברחוב. היא משכה אותה לפינה נסתרת, ואמרה לה שהיא גרה עכשיו ברובע אחר. שאיזה נאצי העביר אותה לשם, וזה בסדר, שלא ידאגו. ככה היא

תוכל לעזור לנו. היא באמת ניסתה...רצייתי לשאול איך בדיוק ניסתה אסתר ניני להציל המון יהודים בשואה, כך שמעתי את ארז'יבת- טנטי אומרת לאולגה-טנטי באחד הביקורים (חיים, 2013: 163).

בפיסקה הקודמת מציינת המספרת שנייני גילתה את כאבה וסבלה, והיא גם אימצה דמותה וזהותה המסתורית של פרוליין בל בימות השואה. כשהיו מזכירים לה את השם הזה נמלטת ולא עונה לשום דבר. זאת, אומרת שפרטי חייה נשארו לא ברורים אפילו ל"דבורי" המספרת, הסוד של העבר שלה, נשאר בלתי מפוענח עד סוף הרומן. למרות שהיא הזהירה את דבורי שלא תתן לעצמה לשכוח את הזיכרון של השואה, והמעשים הטראגיים שנעשו על ידי הנאצים ליהודים בשואה (אביבטוב 2013, גרנות, 2014: 16).

בסיטואציה אחרת של הרומן, מבהירה הסופרת על לשונה של המספרת "דבורי" תפקידה של "אסתר ניני" בהצגת מושגי השואה בפני הילדים, בשביל לנטוע אותם במחשבותיהם של הילדים, ולא ישכחו את זיכרון השואה, והמציאות הנוראה. דבר זה התבטא כשאסתר הציעה לילדים משחק האותיות, הרי כל ילד מביא מילה קשורה בנושא השואה, למרות התנגדותה החריפה של הסבתא. דבורי אומרת: "ישבנו ושיחקנו משחק שאסתר הציעה: בכל אות הונגרית ועברית נגיד מילה שמתחילה באות הזאת וקשורה לשואה: אולגה-טנטי לא הסכימה, אילדיקו צודקת. לא צריך להתעסק עם זה, יותר טוב לשכוח, אבל אסתר ניני צחקה, אילדיקו לא כאן, ולחתולי הרחוב מותר ללקק את השואה שלהם. היא קראה א' ומיד היו לה המון דברים כמו אושוויץ, אייכמן, אדולף וכו'. היו כל כך הרבה מושגים לכל אות..." (חיים, 2013: 262).

הסופרת עוברת בקטע נוסף של הרומן לשקף את עמדתה של הסבתא "אילדיקו" בנוגע ללא לספר על השואה ולא להעביר את כאב וסבל השואה לילדים, סיטואציה זאת התגלמה בדמותה של הסבתא של "דבורי" המספרת, הרי היא שייכת לקבוצת נצולי השואה שאינם מרבים לדבר הרבה על מוראות השואה

(פינקלר, 2013). זאת אומרת, שהדיבור על טרגדיית השואה ותיאור עולם הזוועה בפני הילדים, על פי טענתו של הסופר "אדיר כוהן" יפגע בנפשם של הילדים, יגרום לתוחשתם בבפחז, ויהרוס את הרגשתם בביטחון שלהם (כוהן, 1988). דבורי מספרת: "פעם סיפרה אולגה-טנטי על סופר גרמני שסירב לכתוב את מה שדרשו ממנו הנאצים יימח שמו, על כן אושפז בכפייה בבית חולים לחולי רוח. עשו לו שם חשמל, ובסוף המלחמה הוא יצא שבור לגמרי, אמרה בקול נמוך כדי שסבתא לא תשמע ותשתיק אותה" (חיים, 2013: 48). ובשורות אחרות מוסיפה לומר: "משברי המלים שהצלחתי לפענח הבנתי "אסור", "נפלא" עוגת קרמשניט", ו"לנגוש", מין בצק שסבתא היתה מטגנת, ופעם ארז'יבת-טנטי פלטה שסבתא היתה מוכרת לנגוש כאלה בתחלת הכיבוש הנאצי בתחנת הרכבת, וסבתא השתיקה אותה מיד, לא ליד הילדה!...מה שהיה-היה ונגמר, אין מה לדבר על זה" (חיים, 2013: 63).

בפיסקה הקודמת מציינת הסופרת שמשפחות רבות של ניצולי השואה מסרבות לדבר על מוראות השואה וזיכרונה האפל בפני הילדים, משפחות כאלה שייכות לקבוצת הניצולים שקוראות להשכחת זיכרון השואה, על פי דעתן שהסיפור על השואה יגרום לבעיות נפשיות לילדים. דבר זה הודגש בצורה מדויקת על ידי הסבתא והשקפת עולמה מהסיפור על העבר הנורא של היהודים במהלך תקופת השואה.

ובשורות נוספות של הרומן ממשיכה הסופרת לספר לנו על עמדתם של הניצולם לספר על טוראמות השואה בפני הילדים, כדי להנציח את זכרונה בלבבותיהם, סיטואציה זאת התגלמה בסיפורן של שתי הטנטיות של המספרת על אסתר נייני ומה עשתה ליהודים, במהלך העזרה של הסבתא שהיא מסרבת לספר על העבר, דבורי אומרת: "במבחן הראשון בתנ"ך בבית הספר החדש. כתבתי על אסתר-נייני, במקום על אסתר המלכה, ועל זה שהיא הצילה המון יהודים בשואה. כך שמעתי את ארז'יבת-טנטי אומרת לאולגה-טנטי באחד הביקורים, כשסבתא לא היתה בחזר" (חיים, 2013: 199).

סיכום ומסקנות:

העבודה הזאת הגיעה לכמה מסקנות:

- 1- העבודה הצליחה להבהיר שהסופרת אסתי ג. חיים הצליחה לכבוש מקום ספרותי חשוב בספרות העברית החדשה, ובספרות השואה, בגלל שהיא נחשבת לאחת הסופרות השייכות לדור השני לשואה. כתוצאה מכך, חיים כמו סופרים עבריים אחרים של בני הדור השני לשואה טיפלו בייצוריהם בנושא השואה, ובמיוחד במהלך שנות השמונים ותחלת המאה ה-21. הרי הם שברו את מחסום ההשתקה וההדחקה שהיו אחת התכונות שאפיינו את סופרי בני הדור הראשון לשואה.
- 2- העבודה הדגישה את מקומו של הרומן "אנשי פינות" בספרות העברית העכשווית, ובספרות השואה. זאת אומרת, שהרומן הזה זכה גם להצלחה רבה בפני קהל הקוראים בישראל, ובקרב הביקורת הספרותית. מפני שהוא נחשב לאחד הרומנים המעניינים ששיקפו את נקודת ראותם של בני הדור השני לגבי אירועי השואה, והשפעתם על אורח חייהם בישראל. בנוסף לזה: חיים דרך הרומן הזה מציגה את חייהם של בני הדור השני בצל טראומת השואה של הוריהם ניצולי השואה.
- 3- העבודה ציינה שמוטיב השואה כבש מקום חשוב ומעניין ביצירותיהם של יוצרי הספרות העברית החדשה לאורך הדורות הספרותיים השונים. בנוסף לזה, הוא זכה גם להתייחסות מעמיקה בחברה ובתרבות הישראלית, בגלל שנושא "השואה" נחשב לאחד המרכיבים שהיוו את "הלאומיות הישראלית". לעומת זאת, הסופרת חיים מעלה ביקורת חדה על דרך ההתייחסות לניצולים. יתר על כן: הדגישה שנושא השואה לפעמים לא זכה לתשומת ליבם של הסופרים, ווהתענינות בצורכיהם הנפשיות של הניצולים אינה מספיקה.

- 4- העבודה הבליטה את מקומה של השואה בעיני בני הדור השני, והשפעתה על האישיות היהודית, דבר זה התבטא ברומן על לשונה של הגיבורה המספרת "דבורי". יתר על כן: העבודה ציינה שחיים שמייצגת את בני הדור השני לקחה על עצמה את האחרויות כדי להעביר את תפיסתה המיוחדת לגבי נושא השואה לבני הנוער. היא גם הצליחה באמצעות הרומן הזה לתאר את יחסם השלילי של בני הניצולים כלפי השואה והנאצים, דבר זה התגלם ברומן על לשונם של הסבתא של הגיבורה המספרת, האמא שלה, האבא שלה, והסבא שלה.
- 5- המחקר הבהיר את חשיבותה ומקומה של הכתיבה בחיי הסופרת חיים, דבר זה התבטא ברומן על לשונה של המספרת הגיבורה "דבורי", הרי היא מצאה בכתיבה בבחינת ניסיון ובחירה אפשרית לברוח מהמציאות הכואבת הקשה והחונקת בבית שלה, ובחיים בדרך כלל. לכן, אפשר לומר ש חיים ראתה בעולם הכתיבה כתחליף לחיים, ונחמה. במלים אחרות, חיים הדגישה בפגישות רבות שנערכו איתה, שהיא מוכרחת לכתוב, על פי דעתיה של "דבורי" הכתיבה עבורה מפלט, היא גם הדרך היחידה עבורה לחיות. בנוסף לזה, היא יכולה באמצעות הכתיבה להציל את עצמה ובני משפחתה, שסבלו ממוראות ואימות השואה.
- 6- המחקר הדגיש שהסופרת חיים הצליחה לעשות השוואה בין שתי דמויות, דמותה של אסתר נייני לבין דמותה של אסתר המלכה, כתוצאה מההשוואה, אפשר להגיע למסקנה שאסתר נייני הצליחה להציל את בני המשפחה של המספרת "דבורי", כמו אסתר המלכה שהצליחה להציל את העם היהודי במהלך השבי הבבלי. במלים אחרות: אסתר נייני מייצגת את ההצלה והחיות שהגיעו אל ביתה של "דבורי", בזמן שיש בו האיום, המתחיות, והמוות נוכחים בצורה ברורה. לכן, אפשר לומר שהיא גם היתה בבחינת מתווכת בין בני המשפחה שהיו כולם מתקוטטים, היא הרגיעה את האווירה המתוחה שהיתה שוררת בבית, זאת אומרת, שהיא

הכניסה את השמחה, האושר, ורוח החיים לביתה של המספרת. על כן, היא הצטיירה בעיניה של "דבורי", כמלכת אסתר האמיתית. במלים אחרות, אפשר לומר שחיים הצליחה להשפיע בסגנון המקראי, ובמיוחד במגילת "אסתר".

7- העבודה גילתה שחיים דרך הרומן הנחקר "אנשי פינות" הצליחה לציין שטראומות השואה, והמעשים הטראגיים שנעשו על ידי הפושעים הנאצים לגבי היהודים השפיעו על המצב הנפשי של הניצולים, וגרמו להם בעייות ומחלות נפשיות שונות. דבר זה התבטא ברומן בדמותה של האימא של הגיבורה המספרת "דבורי". הרי האם נפגעה במחלה פסיכיאטרית בגלל מה שעבר לה ולבני משפחתה בימות השואה האבלים. זאת אומרת שההשפעות המיידיות והנמשכות של זוועות השואה הנפשיות ממשיכות להופיע על חיי שרידי השואה ובניהם, לרבות הסימפטומים הקשורים לתחושת הפחדים והחרדות.

8- העבודה ציינה שחיים הצליחה לתאר את עמדותיהם המיוחדות של הצברים כלפי הניצולים ובניהם, זאת אומרת: שהיא הביעה את יחסם השלילי של הצברים (ילדי הארץ), לגבי הניצולים וילדיהם, הרי הם רואים בהם שמייצגים את החולשה, וההשפלה של שנים רבות בגולה היהודית. במלים אחרות: ההורים הניצולים שמיוצגים ברומן הם אינם יכולים להסתגל על החיים בישראל, והתקשו להשתלב בישראליות הצברית, בגלל יחסה השלילי של החברה הישראלית החדשה. הם חיים בה כ"אחרים" מנוכרים ושונים. דבר זה התבטא ברומן בדמויותיהן של (האבא של המספרת, האמא שלה, הסבתה שלה).

9- העבודה הוכיחה שחיים באמצעות רומנה "אנשי פינות" הצליחה לשקף את יחסם ועמדותיהם של ניצולי השואה בנוגע לסיפור על טראגדיית השואה. על פי דעתה של הסופרת, שניצולי השואה בחברה הישראלית,

המיוצגים ברומן הזה, נחלקים לשני סוגים ביחס לסיפור על השואה והעברת זיכרונה: הסוג הראשון: מייצג אותו משפחות של ניצולים שמסרבות לספר על טראומות השואה והעבר הקשה שלהן, דבר זה התבטא ברומן דרך דמותה של הסבתא "אילדיקן" שהיא מעדיפה לא לספר המציאות הנוראה של משפחתה בימות השואה, לטענתה שלמרות "אירועי השואה" הסתיימו, אבל הסיפור על טראומות וזוועות השואה גורמות לבעיות נפשיות לילדי הניצולים, לכן, היא קוראת לשכוח ולא להעביר את זכרונות השואה לדורות הבאים. לעומת זאת, הסוג השני: מייצג אותו משפחות של ניצולים ובניהם שקוראים לדבר על זוועות השואה ולהעביר את זכרונה לדורות הבריים. הם גם מבקשים מבני הניצולים שלא יתנו לעצמם לשכוח את השואה, ולא לסלוח על מעשיהם הטראגיים של הנאצים לגבי היהודים. דבר זה התגלם ברומן בדמותה של "אסתר נייני", שהופעתה הפתאומית ברומן מחזירה את הזיכרון הטראומתי לחיי המשפחה והופכת אותו למציאות בעלת כוח הרסני עבור בני משפחתה של "דבורי המספרת". זוהי נקודת מפנה בחיי המשפחה ובחייה של המספרת "דבורי".

الهوامش :

١. בעניין זה ולפירוט נוסף ביחס לדמותו ההיסטורית של 'אייכמן', פשעיו נגד היהודים, ואת פעילותו בתקופת השואה, ראה: (גריף, ٢٠١٠: ١٢-٢).
٢. בעניין הזה ולפירוט נוסף באשר להשפעותיו השונות של משפט אייכמן על החברה הישראלית ויחסה כלפי הניצולים, ראה: (עופר, ٢٠١٠: ٣٦-٢٨).
٣. בעניין זה ראה הגדתו של פרופ' סרגיון דה לה פרגולה, בנוגע למושג הזה והוא: "כל יהודי שחי פרק זמן מסוים במדינה בשליטת נאצים או העלי בריתם או מי שנמלט ממנה" (פרייליך, ٢٠١١: ١٥).
٤. על מקום הכתיבה בחייה של חיים, לפרטים נוספים: אסתי ג. חיים מתוך הפרויקט "סופרים קוראים", ٢٠١٢-١٢-٦, אתר מרכז הספר והספריות בישראל, ראה: <https://www.youtube.com/watch?v=5YYdp8qYg2Q>
٥. באחד הראיונות עם חיים בנוגע לכתיבה על "אירועי השואה" אמרה: "אני כותבת מתוך ליבת פצע העקירה, פצע של השקיפות, האי-נראות. הפצע שנובע מטראומת הדור ההוא ומהדחיקת הטראומה, ומתוך הלבנה המתפרצת של מה שנותר בתוכם" (ויץ, ٢٠١٣).
٦. הדור השני לשואה: הוא השם שבו מכונים בניהם ובנותיהם של ניצולי השואה, שנולדו לאחר השואה. גם בני הדור השני לשואה לא חוו בצורה ישירה את זוועות ומראות השואה, אבל השפעתה של הטראומה בלטה בחיהם באמצעות ההורים שלהם או בדרך אחרת, ומבין הסופרים השייכים לדור הזה לדוגמא: סביון ליברכט, נאוה סמל, ואמיר גוטפריונד (זוהר-קוש, ٢٠١٣: ٢٦٣).
٧. לפירוט נוסף בנוגע למקומה של השואה בספרות הדור השני, ראה (זוהר-קוש, ٢٠١٣: ٢٦٥-٢٦٩).
٨. בעניין זה ולפירוט נוסף בנוגע לדמותו של הניצול ברומן "שואה שלנו", ראה: (מצוב-כוהן, ٢٠١٥: לג-לה).
٩. הספרייה העברית בברלין מארחת הסופרת אסתי ג. חיים, לפירוט נוסף ראה: רותי קרן, ٢٠١٥-٦, <https://www.youtube.com/watch?v=lqxvuQ3rg6U>
١٠. נזכר שמה של אסתר ברומן לראשונה במשפט: "באירופה הישנה בזמן הנאצים ימח שם, כפי שהקפידו להוסיף. לפעמים הזכירו את אסתר-נייני...סבתא ואחיותיה כינו אותה אסתר'קה, ובאוזני- אסתר נייני, מפני ש"נייני" פירושו "דודה" בהונגרית" (חיים, ٢٠١٣: ٦٠).
١١. בעניין זה ולפירוט נוסף, ראה את דעתה של חיים באחד הראיונות עימה בנוגע להשפעתה בתנ"ך, ובמגילה בכלל כמקור השראה אישי וספרותי: "אני בחרתי באסתר המלכה כי נושא ההצלה עניין אותי. איזה מחיר אנו מוכנים לשלם תמורתה...באילו כלים השתמשה אסתר כדי להציל את עמה, ולמה אנו שופטים אותה לפני זמננו ולא לפי זמנה...וכך גם לאסתר-נייני, אחות הסבתא הנוצצת שנרמז כי בעברה הצילה אנשים בדרכים לא 'מוסריות'. אחרי הגרעין הזה הסיפור התרחב למקומות נוספים (ויץ, ٢٠١٣).

- ^{١٢} . בענין זה ולפירוט נוסף ביחס להשתקפות בעייות אירועי השואה בשירה ובפרוזה העברית החדשה, ראה: (אלשאזלי וסאלם, ٢٠٠٤ : ١٣٨-١٣٤ ; שגב, ٢٠١١).
- ^{١٣} . לפירוט נוסף בנוגע להשפעתה של השואה על שפת הגוף בספרות השאווה ויצירותיה, ראה: (קוש-זוהר, ٢٠١٣ : ٢٧٦-٢٧٤).
- ^{١٤} . בעניין זה ולפירוטים נוספים ביחס להשפעתה הנפשית של השואה על ניצולי השואה ובניהם, ראה: (דורסט, ٢٠٠٩ : ٤٠-٣٠).
- ^{١٥} . בעניין הזה ולפירוטים נוספים בנוגע לתפקידם של הצברים בחברה הישראלית במהלך קומה של המדינה, ראה: (אלשאמי, ١٩٩٧ : ٧٥-٧١).
- ^{١٦} . בעניין זה ולפירוט נוסף באשר להציגנות והצבריות ברומן הישראלי של יוסף אורן בעמות תרבותי, ראה: (אלשאמי, ٢٠٠٠ : ١٢٥-١٢١).

ביבליוגרפיה:**המקורות הערביים:**

- אבו-ג'זרא, זין אלעאבדין (2000): תולדות הספרות העברית החדשה, אוניברסיטת קהיר, מצרים.
- אלסמאן, איראדה (2015): השתקפות אירועי השואה המכוון לילדים בספרות העברית החדשה, תזה לתואר השלישי בתחום הספרות, אוניברסיטת סוהאג, מצרים.
- אלעמררת, מחמוד (2016): השתקפויות "אירועי השואה" בספרות העברית החדשה, 'סביון ליברכט' דוגמא, כתב העת "דראסאת", גליון (43), האונברסיטה הירדנית.
- אלשאזלי ג'מאל, סאלם נג'לא (2004): השירה העברית החדשה, תקופותיה ובעייתיה, מצרים, קהיר.
- אלשאזלי ג'מאל, סאלם נג'לא (2007): הסיפור העברי המודרני, תקופותיו ובעיותיו, ההוצאה לאור, התרבות להפצה, מצרים, קהיר.
- אלשאזלי, ג'מאל (2019): הנאציזם בספרות העברית החדשה, המועצה העילונית לתרבות בקהיר, מצרים.
- אלשאמי, רשאד (1997): משבר הזהות בישראל, ההוצאה לאור המועצה הלאומית של התרבות, האומנות, והספרות, כוית.
- אלשאמי, רשאד (2000): התפקקות הציונות בספרות הישראלית, ההוצאה לאור 'בית התרבות', קהיר.
- אלשאפי, מוצטפא (2004): מאמרי ביקורת בספרות העברית החדשה, אוניברסיטת אלאזהר, קהיר.
- עבד אלאטיף, כאלד (2014): נקודת ראות ביקורתית כלפי המציאות הישראלית העכשווית, רומנו של דויד גרוסמן 'סוס נכנס לבר' דוגמא, כתב עת מכללת השפות והתירגום, אוניברסיטת אלאזהר, קהיר.
- עבד אלסאלם, סעיד (1998): מובנים ציוניים בספרות העברית החדשה, אוניברסיטת עין שמש, מצרים.

המקורות העבריים:

- אורן, יוסף (1987): הסיפור הישראלי הקצר, ראשון לציון, הוצאת יחד.
- אביטוב ירון (2013-5-3): רוח חיים בשכונת בירקנאו, ביקורת על ספר אנשי פנות, מוסף שבת, מקור ראשון, ראה:

- <https://musaf-shabbat.com/2013/>
- ארי, שירי לב (2007-11-27): רומן חדש של אסתי גי חיים, אתר עתון הארץ, תאריך גלישה: 18-1-2020 ראה:
<https://www.haaretz.co.il/gallery/1.1461178>
 - באר, חיים (2007): על ספר שלושתם של חיים אסתי ג, אתר עברית לספרים, תאריך גלישה 15-2-2020 ראה:
<https://www.e-vrit.co.il/Product>
 - בועז, רונית (2013): אנשי פינות מאת אסתי ג. חיים, אתר מרצה לספרות ולפילוסופיה, תאריך, 15-1-2020 ראה:
<https://ronitboaz.co.il>
 - בועז, רונית (2003): מחר יקרה לנו משהו טוב מאת אסתי ג. חיים, אתר לספרות ולפילוסופיה, תאריך: 16-1-2020 ראה:
<https://ronitboaz.co.il>
 - בלבן, אברהם (2013-4-8): אנשי פינות בודפשט שעל הכרמל, אתר עתון הארץ, תאריך גלישה: 15-1-2020 ראה:
<https://www.haaretz.co.il/literature/prose/premium-1.1978341>
 - גוטפרוינד, אמיר (2001): שואה שלנו, זמורה ביתן, תל-אביב.
 - גריף, גדעון (2010): "לא הייתי ממלא פקודות {...} אני הייתי אידאליסט", בשביל הזיכרון, זהות יהודית בתקופת השואה, כתב עת לחינוך וללימודי השואה, יד ושם ביה"ס המרכזי להוראת השואה, גיליון מס' 7.
 - גרנות ליאור (2014): "על שפת השאול- אפשרויותיה המחיות והממתיות של הכתיבה, קריאה בספר 'אנשי פינות' מאת אסתי ג. חיים", עבודה סימנריונית ללמודי דוקטרט בתוכנית לפסיכולוגיה, אנברסיטת בר אילן.
 - דורסט, נתן (2009): טיפול נפשי בילדים ניצולי שואה, בשביל הזיכרון, זהות יהודית בתקופת השואה, כתב עת לחינוך וללימודי השואה, יד ושם ביה"ס המרכזי להוראת השואה, גיליון מס' 4.
 - הולצמן, אבנר (2006): פנים בספרות העברית החדשה, אהבות ציון, הוצאת כרמל, ירושלים.
 - היטנר, אורי (2012-6-7): כצאן לטבח: 70 שנה לכרוז המרד, אתר ישראל היום, תאריך גלישה: 24-1-2020 ראה:
<https://www.israelhayom.co.il/opinion/23602>

- היטנר, אורי (2010): בין שתי דרכים, אלתרמן במחלוקת היסטורית על תפקיד היודנראט, מכון שכטר.
- ויץ, כרמית ספיר (2013-4-22): אסתי ג חיים: "נדמה שנמאס מאיתנו, הדור השני לשואה", מעריב, מדור הספרות, תאריך גלישה: 25-1-2020 ראה:
<https://www.makorrishon.co.il/nrg/online/47/ART2/462/218.html>
- ולדן, אסף (2013): לקרוא מהפינה: על "אנשי פינות" מאת אסתי ג. חיים, אתר יקום תרבות, הזירה המקורנת לתרבות עברית, ראה:
<http://www.yekum.org/2013/10/>
- חיים, אסתי ג. (2013): אנשי פינות, כנרת, זמורה ביתן- מוצאים לאור, ישראל
- חיים, אסתי ג.: אתר לקסיקון הספרות העברית החדשה, תאריך: 18-2-2020 ראה:
<https://library.osu.edu/projects/hebrew-lexicon/00469.php>
- חיים, אסתי ג.: אתר הספרייה הלאומית, ראה:
<http://merhav.nli.org.il/primo>
- חיים, אסתי ג.: אתר משרד החינוך, האגף לחינוך המיוחד, ראה:
<https://edu.gov.il/minhalpedagogy/Special/about/officials/Pages/Inspectors.aspx>
- חיים, אסתי ג. (1992): אור ראשון, עתון הארץ, סיפורה של אסתי חיים שזכה במקום השלישי בתחרות הסיפור הקצר.
- חיים אסתי ג. (2016): מפעל סופר אורח, אתר משרד החינוך, תאריך, 12-14-2019, ראה:
http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Mazkirut_Pedagogit/Sifrut
- חיים, אסתי ג. (2012-12-6): אתר מרכז הספר והספריות בישראל, פרויקט 'סופרים קוראים', ראה:
<https://www.youtube.com/watch?v=5YYdp8qYg2Q>
- חיים, אסתי ג. (2012): אתר מרכז הספר והספריות בישראל, מפגש עם סופרת, תאריך: 12-12-2019, ראה:
<https://www.icl.org.il/activity/mifgashim>
- חנוך, חפר (1999): ספרות שנכתבה מכאן, קיצור הספרות הישראלית, ספרי חמד, ישראל.

- כץ, ירין (2013-6-5): ביקורת ספרים, אנשי פינות, מגזין ספרות, קורא בספרים, תאריך הגלישה: 20-1-2020, ראה:
<https://www.korebasfarim.com/2013/06/05/>
- כץ, ירין (2014-12-14): היום שבו אסתי ג. חיים הבינה שהיא רוצה ליהות סופרת, אתר מגזין ספרות, קורא בספרים, ראה:
<https://www.korebasfarim.com>
- כוהן, אביגייל פולק (2013-3-9): אנשי פינות- המלצה לספר, אתר פיסות מהחיים, תאריך גלישה: 25-2-2020, ראה:
<https://saloon.co.il/avigailpc/?p=810>
- ליבנה, יוני (2014-3-8): אסתי ג. חיים, אנשי פינות, אתר מיטת סדום, ביקורת ספרות, ראיונות עם סופרים, תאריך: ראה:
<https://bedofsodom.wordpress.com>
- מילנר, איריס (2008): הנרטיבים של ספרות השואה, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.
- מירון, גיא (2008): הנהגה נשית בתקופת השואה, בשביל הזיכרון, זהות יהודית בתקופת השואה, כתב עת לחינוך וללימודי השואה, יד ושם ביה"ס המרכזי להוראת השואה, גיליון מס' 1.
- מירון, גיא (2009): בין זהות גרמנית, לזהות יהודית: מבט לאחור מארץ ישראל, בשביל הזיכרון, זהות יהודית בתקופת השואה, כתב עת לחינוך וללימודי השואה, יד ושם ביה"ס המרכזי להוראת השואה, גיליון מס' 2.
- מצור-כוהן, עופרה (2015): טיפול הספרות העברית החדשה בנרטיב השואה- מחקר משווה, כתב עת שיח ישרון, גיליון מס' 3, האונברסיטה העברית בירושלים.
- נורית, גוברין: (1994) השואה בספרות העברית של הדור הצעיר, אגודת הספרים העבריים, צפון, כרך ג'!
- ניב טל, (2013-7-29): אמא'לה! מחר יקרה לנו משהו טוב, אתר עתון הארץ, מוסף ספרים, גל' 544, תאריך: 6-1-2020, ראה:
<https://www.haaretz.co.il/misc/1.899528>
- עופר, דליה (2010): ההתנגדות וההשרדות היהודית בעיני החברה הישראלית, בחינתן מחדש בראי משפט אייכמן, זהות יהודית בתקופת השואה, כתב עת לחינוך וללימודי השואה, יד ושם ביה"ס המרכזי להוראת השואה, גיליון מס' 7.

- פיינגולד, בן-עמי (2012): השואה בדרמה העברית, סוגיות, צורות, מגמות, 1946-2010, הוצאת היקיבוץ המאוחד, תל-אביב.
- פינקלר, קובי (2013-5-26): ספר חדש: אנשי פינות, אתר ערוץ 7, ראה:
<https://www.inn.co.il/News/News.aspx/256462>
- פרייליך, מירי (2011): הסנה שלא אוכל נצולי השואה בישראל, הוצאת קרן אברט והמכללה האקדמית בית ברל, ישראל.
- קוש- זוהר טלילה (2013): זיכרון של חיים: קראיה בספרות הדור השני לשואה, מכללת סימנר הקיבוצים.
- -----, (2007): אתיקה של זיכרון- קולה של מנמוזינה בסיפורת הדור השני, הקובץ המאוחד, תל-אביב.
- קרן רותי, (2015-6-4): הספריה העברית בברלין מארחת הסופרת אסתי ג. חיים, תאריך גלישה: 2020-3-4, ראה:
<https://www.youtube.com/watch?v=lqxvuQ3rg6U>
- שוורץ, יגאל (2014): מקהלה הונגרית, הוצאת דביר, ישראל.
- שוורץ, יגאל (2013): על אנשי פינות, אתר צומת ספרים, תאריך, 2-2-2020, ראה:
<https://www.booknet.co.il/prodtxt.asp?id=60057#.XIPCciozbes>
- שלו חיים, (2010-10-20): גם לכתוב מגדר זה פוליטי, אתר ynet, תאריך:
<https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3968116,00.html> 3-2-2020
- שגב, תום (1992): המיליון השביעי, הישראלים והשואה, הוצאת ספרים דומינו, ירושלים.
- שגב, תום (2011): ראיון עם הסופר והחוקר תום שגב, אתר יד ושם לזיכרון השואה ולגבורה, ראה:
<https://www.yadvashem.org/he/articles/interviews/tom-segev.html>
- שלגי מוטי, סטפק רחל (2004): קריאת אתגר ניתוח מבחר סיפורי אתגר קרת, אנקורי ספרים, תל-אביב.
- שמחון, קובי בן (2007-12-12): מישהו לרוץ איתה, אתר עתון הארץ, מוסף ספרות, גל' 772.